

УДК 159.923:316.46.058.5:316.62

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ МАНІПУЛЯТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Єрмакова Н.О., к. психол. н., доцент
кафедри практичної психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

У статті проаналізовано наукові підходи до вивчення проблеми проявів маніпулятивної поведінки в студентів юнацького віку. Особливу увагу приділено розкриттю зазначеної проблеми в працях Е. Шострома, О.В. Сидоренко. Висвітлено результати проведеного емпіричного дослідження проявів маніпулятивної поведінки в студентів 17–18 та 21–22 років.

Ключові слова: маніпуляція, маніпулятивна поведінка, прояви маніпулятивної поведінки, студенти юнацького віку.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию проблемы проявления манипулятивного поведения у студентов юношеского возраста. Особенное внимание уделено рассмотрению указанной проблемы в трудах Э. Шострома, Е.В. Сидоренко. Представлены результаты проведенного эмпирического исследования проявления манипулятивного поведения у студентов 17–18 и 21–22 лет.

Ключевые слова: манипуляция, манипулятивное поведение, проявления манипулятивного поведения, студенты юношеского возраста.

Yermakova N.A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MANIPULATIVE BEHAVIOR IMPLICATION IN ADOLESCENCE

The article analyzes the scientific approaches to the problem of the manifestations of manipulative behavior of adolescent students. Particular attention is paid to this problem in the works of E. Shostrom and E.V. Sidorenko. The results of an empirical study on manifestations of manipulative behavior of 17–18 and 21–22 years old students are presented.

Key words: manipulation, manipulative behavior, displays of manipulative behavior, spontaneity, self-acceptance, self-esteem, students adolescence.

Постановка проблеми. У нинішньому суспільстві надзвичайно гостро постала проблема маніпулювання – прихованого психологічного спонукання людини до переживання певних станів, прийняття рішень та/чи виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей із використанням різноманітних засобів, способів та технологій інформаційно-психологічного впливу. Сучасна людина, організовуючи або піддаючись маніпулятивним впливам у професійній діяльності та особистому житті, часто не в змозі справитися з наслідками його руйнівного впливу на свідомість, збентежена нестабільними, неприємними моментами, привнесеними маніпулятивними проявами в її життя.

Актуальність вивчення маніпулятивної поведінки особистості полягає в тому, щоб визначити основні способи й методи маніпуляції та шляхи захисту від маніпулятивного впливу. Цей феномен розуміється як вплив не лише на свідомість однієї людини, а й на свідомість колективу. Свій внесок у вивчення таких аспектів цієї проблеми внесли Е. Берн, Є.Л. Доценко, А. Елліс, Д.А. Зарайський, С.Г. Кара-Мурза, Ф. Перлз, О.В. Сидоренко, Е. Шостром та інші.

Найбільшої актуальності дослідження проявів маніпулятивної поведінки досягає саме в юнацькому віці. Адже саме в цей період життя людини завершується формування базової системи цінностей. Найважливішими передумовами розвитку сенситивної до маніпулятивного впливу особистості юнака є нерозвинена система цінностей, несформованість рефлексії та моральних переконань, несамостійність і конформність, нестабільність емоційної сфери й підвищена емоційність, стереотипність мислення, невміння аналізувати міжособистісні стосунки, прагнення перекладати провину на інших і бути підлеглим, слабкість волі, тривожність і неадекватність самооцінки. Знання причин та особливостей прояву маніпулятивної поведінки в юнаків і дівчат сприятиме своєчасному здійсненню профілактичного й корекційного впливу із зазначеною категорією.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми схильності до маніпулятивної поведінки студентів юнацького віку; провести емпіричне вивчення взаємозв'язку схильності до маніпулятивної поведінки та особистісних характеристик (спонтанності, самопо-

ваги та самоприйняття) студентів юнацького віку.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Проблема маніпулювання людиною, її свідомістю й поведінкою неодноразово з'ясовувалася в XX столітті вітчизняними й зарубіжними дослідниками. У визначення терміна «маніпуляція» різні вчені вкладали свій зміст. Однією з перших робіт, присвячених маніпуляції свідомістю, стала книга соціолога з ФРН Г. Франке «Маніпульована людина», що вийшла в 1964 році. Учений подає таке визначення: «Під маніпулюванням у більшості випадків слід розуміти психічну дію, яка проводиться таємно, а отже, на шкоду тим особам, на яких вона спрямована» [13, с. 125].

Різні аспекти феномена маніпуляції, серед яких механізми, критерії та чинники маніпулятивної поведінки, розглядали зарубіжні й вітчизняні дослідники, а саме: Е. Берн [2], В. Глассер, А. Елліс [17], Ф. Перлз [9], Е. Шостром [15; 16], Д.А. Зарайський [4], Є.Л. Доценко [3], С.Г. Кара-Мурза [6], О.В. Сидоренко [11] та інші. Аналізуючи ґрунтовні розробки науковців, ми зауважили суперечливість поглядів учених щодо підходів до вивчення маніпулятивної поведінки.

Е. Берн [2] маніпулятивні впливи називає «іграми», розуміючи їх як серію послідовних прихованих трансакцій із чітко визначеним і передбаченим результатом. На думку засновника трансактного аналізу, маніпуляція є набором одноманітних повторюваних трансакцій, які зовні виглядають цілком правдоподібно, проте володіють прихованою мотивацією; інакше кажучи, це серія ходів, що містять пастку.

Е. Берн припустив, що люди починають грати одне з одним в ігри, щоб краще керувати своїми емоціями та уникати близькості. Автор описує три внутрішньоособистісні підструктури («батько», «дорослий», «дитина»), взаємодія між якими може бути маніпулятивно-конфліктною, визначеною суперечливими спонуканнями.

У роботах В. Глассера наводяться можливі причини прояву маніпуляцій. Дослідник припустив, що одним з основних людських страхів є страх захопленості. Виходячи із цього, автор визначає маніпулятора як людину, яка намагається уникнути близькості й захопленості в стосунках з іншими людьми, тому взаємодіє з ними завдяки ритуалам.

На думку А. Елліса, на ранньому етапі дорослості кожна людина доходить деяких спрощених висновків про те, що являє собою життя, і починає певним чином себе поводити [17]. Автор переконаний, що лише внаслідок використання маніпуля-

тивних стратегій молоді люди можуть дійти висновку щодо їх низької ефективності й набути навичок конструктивної міжособистісної взаємодії.

Ф. Перлз, представник гештальт-психології, вважає, що основною причиною виникнення феномену маніпуляції є хронічний міжособистісний конфлікт людини між її прагненням до незалежності й самостійності та бажанням знайти підтримку у своєму оточенні. Не довіряючи повністю своїм силам, людина вважає, що її спасіння – у підтримці інших. Однак іншим вона повністю не довіряє, тому вступає на шлях маніпуляції [9, с. 141].

Автор вказує, що в кожному з нас є два начала: «собака зверху» та «собака знизу». «Собака зверху» – це активне начало, виражене у прагненні командувати, давити авторитетом. «Собака знизу» – пасивне начало, що виражає нашу потребу підкорятися, погоджуватися, слухатися. Кожне із цих начал може проявлятися або маніпулятивно, або творчо. Маніпулятори часто обожнюють зануритися у світ психіатрії та психології. А психологічні концепції вони використовують для виправдання своєї незадовільної поведінки, замість того, щоб використовувати ці знання для самовдосконалення, збільшення адаптивності та внутрішнього комфорту щастя.

Учень Ф. Перлза Е. Шостром, розвиваючи ідеї свого вчителя, також зазначає, що маніпуляція – це приховане управління людьми та їхньою поведінкою [15; 16]. У відомому бестселері «Людина-маніпулятор» науковець запропонував власну концепцію маніпулювання, згідно з якою поділив усіх людей на маніпуляторів та актуалізаторів. На його думку, актуалізатор – це людина, яка використовує свій внутрішній потенціал, живе повноцінним життям. Стиль життя актуалізатора – чесність, усвідомленість, свобода й довіра, у той час як стиль маніпулятора базується на чотирьох «китах»: брехня, неусвідомленість, контроль і цинізм. Перехідний період від маніпуляції до актуалізації, на думку дослідника, можливий, він являє собою рух від апатії до неповненості життя й спонтанності.

Е. Шостром підкреслює, що актуалізатор знаходиться в більшій безпеці, ніж маніпулятор, оскільки розуміє, що він унікальний, що його унікальність – це цінність. Маніпулятор, навпаки, заганяє свою самобутність вглиб і повторює, копіює чийсь моделі поведінки.

Згідно з поглядами вченого, маніпулятор – це людина, яка пізнає секрети людської природи з однією метою – краще контролювати оточуючих. Прихованість своїх істинних почуттів – це клеймо маніпулятора.

Залежно від ступеня контролю ресурсів Е. Шостром виділяє три основні різновиди маніпулятивних стратегій [16, с. 34]. Дамо їм характеристику згідно з поглядами автора.

1. **Активна стратегія** ґрунтується на більш високому рівні повноважень і контролю ресурсів. Маніпулятор, який керує іншими за допомогою активних методів, нізащо не стане демонструвати свою слабкість. Для нього життя – це постійна битва за владу, а люди – суперники, навіть вороги, реальні або потенційні. Як правило, він користується при цьому своїм соціальним станом або роллю (начальник, вчитель, батько тощо). Він спирається на слабкість (фізичну, моральну, матеріальну тощо) інших людей та вимагає контролю над ними. Філософія активного маніпулятора – перемагати та владарювати.

2. **Пасивна стратегія** ґрунтується на більш слабкому рівні повноважень і контролю ресурсів. Маніпулятор, який використовує ці стратегії, – повна протилежність активному маніпулятору. Він виграє, терплячи поразку, вдаючи себе безпомічним. Дозволяючи активному маніпулятору думати та працювати за нього, пасивний маніпулятор передає йому всю відповідальність за ситуацію.

3. **Змішана (універсальна) стратегія** полягає у використанні стратегій активного чи пасивного маніпулювання залежно від обставин або партнера, з яким спілкується маніпулятор. Філософія змішаного маніпулювання – досягати власних цілей будь-якими доступними засобами.

Е. Шостром також виокремив та обґрунтував такі основні причини виникнення маніпуляції: 1) конфлікт людини із собою; 2) недовіра до інших, нездатність кохати й любити; 3) відчуття абсолютної безпорадності; 4) побоювання тісних міжособистісних контактів; 5) некритичне прагнення отримувати схвалення всіх і кожного [15].

Дослідник змалював вісім маніпулятивних типів, які об'єднуються в чотири полярні пари:

1. **Диктатор** – перебільшує свою силу, домінує, наказує, посилається на авторитети, прагне керувати своїми жертвами (Начальник, Бос);

2. **Ганчірка** – жертва диктатора, перебільшує чутливість; користується такими прийомами: забувати, мовчати, уникати (Підозрілий, Хамелеон);

3. **Калькулятор** – перебільшує необхідність всіх контролювати; говорить неправду, намагається перехитрити й вивести на чисту воду (Аферист, Ділок);

4. **Прилипала** – перебільшує свою залежність, дозволяє та спонукає інших виконувати за нього роботу (Паразит, Скиглій);

5. **Хуліган** – перебільшує свою агресивність і ворожість; контролює людей за допомогою погроз (Кривдник, Ненависник, Гангстер);

6. **Гарний хлопець** – перебільшує свою дбайливість, любов, вбиває неприродною добротою (Підлесливий, Доброчесний, Мораліст);

7. **Суддя** – перебільшує свою критичність, нікому не вірить, сповнений обурення, звинувачень (Звинувачувач, Всезнайка, Паплюжник);

8. **Захисник** – надмірно підкреслює свою підтримку й поблажливість до помилок; псує інших, співчуваючи надмірно та не дозволяючи тим, кого захищає, стати на власні ноги й зростати самостійно (Утішник).

Виходячи з типології маніпуляторів, запропонованої Е. Шостромом, кожній особистості відповідають декілька типів маніпуляторів, які проявляються за різних життєвих ситуацій.

Привертає увагу своєю чіткістю й послідовністю концепція сучасної російської дослідниці О.В. Сидоренко, яка розглядає маніпуляцію як один із найважливіших способів впливу однієї людини на іншу. У своїй класифікації різновидів психологічного впливу науковець охарактеризувала маніпуляцію як перехідний від «варварського» до «цивілізаційного» вид впливу. О.В. Сидоренко визначила маніпуляцію як «навмисне та приховане спонукання іншої людини до переживання певних станів, прийняття рішень та (або) виконання дій, необхідних для досягнення ініціатором своїх власних цілей» [11, с. 49]. Автор назвала основні риси маніпуляції: 1) усвідомленість маніпулятором своїх цілей і засобів; 2) прихованість цілей і засобів маніпулятора; 3) прийняття адресатом на себе відповідальності за те, що відбувається.

Дослідник наголошує, що більшість людей свідомо виробляють у собі схильність до маніпуляції, оскільки втратили надію домогтися чогось прямими методами. О.В. Сидоренко переконана, що більшість із них втратили цю надію ще в ранньому дитинстві [11, с. 61–65].

Науковець обґрунтувала й апробувала у власній концепції впливу та програмі «Тренінг впливу і протистояння впливу» «цивілізовані» способи – техніки протидії маніпуляціям: «емоційний моніторинг», «психологічне самбо», «інформаційний діалог», «конструктивна критика», «конфронтація», «уникнення», «ігнорування» (не особистості партнера, а його нападів і «щипків»).

Таким чином, аналіз відомих сучасних зарубіжних і вітчизняних підходів до проблеми маніпулювання дозволяє визначити її як

деструктивний спосіб поведінки, який має низку причин. Насамперед її виникненню сприяє засвоєння загальнокультурних норм і цінностей, фіксованих у міфах, легендах, художніх творах, де хитрість постулюється як норма, а вигреш – досягнення. Причини формування маніпулятивної поведінки кореняться також у спілкуванні. Приналежність людини до певної соціальної групи приводить до того, що людина, захищаючи її цінності й норми, отримує своєрідний «дозвіл» застосуванню маніпулятивних технік завдяки перекладанню відповідальності на інших і підтримці з їхнього боку.

Іншими словами, дослідники переконані, що основа маніпулятивної поведінки закладається в процесі соціалізації дитини, її поступового входження в соціум та прийняття домінуючих норм і цінностей. Закріплення того чи іншого варіанту поведінки відбувається завдяки підкріпленню в першій для дитини соціальній групі – сім'ї. Надалі сформовані навички дитина переносить і в інші соціальні групи, що призводить до відмови від щирості в спілкуванні та надання переваг маніпулятивним технікам.

Виклад основного матеріалу. Юнацький вік, відповідно до поглядів більшості дослідників (Г.С. Абрамової [1], І.С. Кона [7], М.М. Обозова [8] та інших), асоціюється з початком дорослого життя і знаходиться в межах 16–20(23) років. Дослідники вважають його віком найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення й стабілізації характеру, а також (що особливо важливо) освоєння повного комплексу соціальних ролей дорослої людини (суспільних, професійно-трудова та інших). Із цим періодом пов'язаний початок «економічної активності», під якою демографи розуміють включення людини в самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення власної сім'ї. Перетворення мотивації, усієї системи ціннісних орієнтацій, а також інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією виділяють цей вік у якості центрального періоду становлення характеру й інтелекту.

Аналіз психологічної літератури дозволяє виділити вікові особливості юнаків, які одночасно є компонентами структури особистості маніпулятора. Проаналізуємо особистісні риси, характерні для юнацького віку, які є внутрішніми передумовами розвитку маніпулятивних міжособистісних відносин і за певних умов можуть спонукати до їх прояву.

Як зазначає Г.С. Абрамова, у юнацькому віці відбувається процес становлення «Я» людини, нечіткість якого викликає по-

чуття самотності, внутрішньої порожнечі, яку необхідно чимось заповнити [1]. Схожа тенденція спостерігається в структурі особистості маніпулятора, для неї характерна неузгодженість ціннісно-сміслової сфери, відсутність самості, почуття самотності, безпорадності та втрата цілісності.

На думку І.С. Кона, спілкування в юнацькому віці ґрунтується на основі суперечливості двох потреб: відокремлення та аффіліації, або потреби в приналежності. Через надмірну захопленість собою у відносинах юнаки негнучкі й жорсткі, виявляють відособленість і відчуженість [7]. У свою чергу надіндивідуальна підсистема особистості маніпулятора характеризується соціальною відособленістю в поєднанні із зовнішньою адаптованістю й самовпевненістю. Отже, подолання необхідності у відокремленні в юнацькому віці сприяє запобіганню маніпулятивним взаєминам у подальшому житті.

І.С. Кон також зазначає, що у зв'язку зі зростанням самоконтролю й саморегуляції в юнаків змінюється форма прояву почуттів, вони здатні приховувати ті, які вважають небажаними, уміють маскувати справжні переживання [7, с. 45].

М.М. Обозов вказує, що юнаки й дівчата надмірно захоплені собою та не можуть повноцінно саморозкритися, вони мають невизначені й нестійкі уявлення про себе, незавершену «Я-концепцію», проявляють егоцентричність у міжособистісних відносинах [8]. Юнаки, на думку цього автора, також мають «стійку усвідомлену установку на збагачення й життєвий успіх, високий рівень бажань, зокрема, бажання отримати вигоду» [8, с. 151–152]. З іншого боку, як зазначає С.Г. Кара-Мурза, особистості маніпулятора також притаманне переважання матеріальних цінностей, конкуренція як головний засіб досягнення мети, а також прагнення довести свою значимість і досягти мети будь-що, в обхід бажань іншого [6].

Г. Шихі [14] вказує, що юнаки надмірно захоплені собою та не можуть повноцінно саморозкритися, вони мають невизначені й нестійкі уявлення про себе, незавершену «Я-концепцію», проявляють егоцентричність у міжособистісних відносинах [8]. Автор також вважає, що юнацькому віку властиве бажання самоствердитися серед оточуючих, що проявляється в зовнішніх формах поведінки та властивостях характеру, часто проявляється в невідповідності між словом і ділом. На думку Є.Л. Доденка [3], С.Г. Кара-Мурзи [6], О.В. Сидоренко [11], Е. Шострома [15; 16], маніпулятор також шукає схвалення інших, прагне довести свою значимість, підлаштовується під аудиторію, проявляє поверхову ерудицію з

Таблиця 1

Особливості прояву схильності до маніпулятивної поведінки в юнацькому віці (за методикою Р. Крісті та Ф. Гейс)

Рівні	Вибірка студентів 1 курсу		Вибірка студентів 5 курсу	
	Абс.	%	Абс.	%
Високий	13	31	7	18
Середній	10	24	10	26
Низький	19	45	22	56
Всього	42	100	39	100

метою вразити оточуючих, готовий тимчасово змінити свою думку, якщо це вигідно.

Є.Л. Доценко наголошує, що юнакам властиве прагнення перекладати провину за власні недоліки на оточуючих [3]. У свою чергу маніпулятор має страх перед труднощами, відмовляється від відповідальності, боїться провини та прагне перекласти її на інших, не бажає визнавати власні помилки. Йому також властива заміна почуття об'єднаності почуттям прирученості, що веде до пристосування.

У ситуаціях, які вимагають морального вибору, юнаки прагнуть мати «престижні» моральні якості, що характеризують людину, яка «вміє жити» (хитрощі, спритність), а також сумніваються в обґрунтованості багатьох загальноприйнятих норм. На думку В.В. Знакова, маніпулятору також властиве уявлення про відносність соціальних норм і високий рівень макіавеллізму [5].

Таким чином, теоретичний аналіз праць, присвячених аналізу вікових особливостей юнацтва, свідчить, що цьому віковому періоду притаманна схильність до маніпулятивної поведінки.

У нашому експериментальному дослідженні особливостей схильності до маніпулятивної поведінки в юнацькому віці брали участь студенти науково-навчальних інститутів філології та педагогіки й психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (42 студенти перших курсів та 39 студентів п'ятих курсів).

З метою виявлення загального рівня схильності до маніпулятивної поведінки в цьому віці нами спочатку було реалізовано проведення методики «Опитувальник для виявлення схильності до маніпулювання іншими людьми» Р. Крісті та Ф. Гейс [12].

Додатково для вивчення особливостей цього явища в досліджуваних використовувалися методики «Визначення схильності до маніпулятивної та пасивної поведінки» М. Хартлі [12] та «Особистісний опитувальник» Е. Шострома (в адаптації А.А. Рукавішнікова) [10]. Отримані дані було внесено й обчислено за допомогою програми SPSS Statistics 17.0. Кількісні результати аналізу загального рівня схильності до маніпулятивної поведінки студентів за методикою «Опитувальник для виявлення схильності до маніпулювання іншими людьми» Р. Крісті та Ф. Гейс наведено в таблиці 1.

Проаналізуємо отримані результати. *Низький рівень схильності до маніпулятивної поведінки* характерний для 45% респондентів I курсу та 56% респондентів V курсу. Ці досліджувані проявляють сором'язливість, ввічливість, співпереживан-

ня, доброту, поступливість, розуміння, відчуття радості від процесу (творчості). Вони відчують потребу в допомозі, довірі, визнанні з боку оточуючих, прагнуть до тісної співпраці, дружелюбні щодо оточуючих, правдиві, щирі.

Середній рівень схильності до маніпулятивної поведінки характерний для 24% респондентів I курсу та 26% респондентів V курсу. Ці досліджувані прагнуть говорити правду, прямолінійні, проте не досить домінують. Відчувається особистісна сила, вони уникають соціального схвалення. Досліджувані впевнені в собі, критичні.

Високий рівень схильності до маніпулятивної поведінки характерний для 31% респондентів I курсу та 18% респондентів V курсу. Ці досліджувані агресивні, мають бажання до змагань. Незалежні, впевнені, мають загострене почуття власної переваги, вміють пристосовуватися до будь-якої ситуації. Їм притаманна наявність внутрішніх конфліктів, постійна саморефлексія, загальний емоційний негативний фон.

Згідно з отриманими результатами до маніпулятивної поведінки схильні більше респондентів I курсу (55%), ніж студенти V курсу (44%), що, імовірно, пов'язано з переживанням вікової та психологічної криз, зміною соціальної ситуації розвитку.

Таблиця 2

Особливості схильності до активної та пасивної маніпулятивних стратегій у юнацькому віці

Групи	Вибірка студентів 1 курсу		Вибірка студентів 5 курсу	
	Абс.	%	Абс.	%
Активні маніпулятори	24	57	14	36
Об'єкти маніпуляції				
(Пасивні маніпулятори)	18	43	25	64
Всього	42	100	39	100

Кількісні результати аналізу визначення об'єктів і суб'єктів маніпуляції, досліджувані за допоміжною методикою «Визначення схильності людини до маніпулятивної та пасивної поведінки» М. Хартлі, наведено в таблиці 2.

За отриманими результатами можемо зробити висновок, що 57% досліджуваних I курсу та 36% студентів V курсу є активними маніпуляторами, а 43% респондентів I курсу та 64% респондентів V курсу є об'єктами маніпуляції. Отже, усі студенти схильні до маніпулятивних стратегій, причому більше половини першокурсників та третина п'ятикурсників – активні маніпулятори, яким властиві егоцентризм, посилена відчуженість у товаристві, формування ставлення до людини як до засобу досягнення власної мети. Майже половина студентів першого та дві третини студентів п'ятого курсу належать до групи «об'єкти маніпуляції» або «пасивні маніпулятори», якій притаманні встановлені стереотипні форми поведінки, розвинений конформізм, посилене почуття провини за власні вчинки, що призводить до невпевненості у своїх силах.

Отримані нами дані узгоджуються з положеннями Е. Еріксона, викладеними в роботі «Ідентичність: юність і криза» [18]. Характеризуючи юнацтво, засновник его-психології особливий акцент робить на переживанні в цьому віковому періоді двох криз – его-ідентичності та інтимності. Криза его-ідентичності, за Е. Еріксоном, проявляється в сумнівах щодо себе, власних дій, свого місця в групі, негативно впливає на такі компоненти ставлення до себе, як спонтанність, самоповага та самоприйняття. Криза інтимності, яка проявляється в несформованості власної его-ідентичності порівняно з его-ідентичностями оточую-

чих, послаблює самоповагу, самоприйняття й спонтанність особистості та, на думку вченого, штовхає її до використання механізмів психологічного захисту, що надає взаємодії з оточуючими поверхово маніпулятивного характеру.

Г. Шихі також вважає вихід із кризи юнацького віку завершенням пошуку, який досягається отриманням внутрішнього стану справжності, істинності переживань до умов поведінки [14]. Людина, яка повністю не усвідомлює можливості потенційного «Я», взаємодіє з оточуючими, вдаючись до маніпулятивних технік. Тому лише завершення формування власної его-ідентичності, що ґрунтується на зрілих самоповазі, самоприйнятті й спонтанності, дозволяє особистості звільнитися від перебування в полоні маніпулятивних стратегій. Досліджувані нами респонденти (студенти перших і п'ятих курсів) поки що на шляху до завершення цих двох криз і набуття власної его-ідентичності, чим і зумовлюється, на нашу думку, виражена в них схильність до маніпулятивних стратегій.

Позитивним, на наш погляд, є зменшення кількісного вираження стратегії активного, грубого маніпулювання іншими, притаманного першокурсникам, і заміна її іншою, менш «варварською» щодо інших, проте більш нищівною щодо себе стратегією пасивного маніпулювання. Загострення суперечностей самоприйняття, самоповаги, спонтанності внаслідок використання цієї неефективної стратегії «жертви обставин» сприятиме їх осмисленню, узгодженню, спрямовуватиме юнаків і дівчат до відмови від використання механізмів психологічного захисту, що надасть взаємодії з оточуючими глибокого щирого характеру.

Таблиця 3

Особливості вираження спонтанності, самоповаги та самоприйняття в юнацькому віці

Шкали	Рівні	Вибірка студентів 1 курсу		Вибірка студентів 5 курсу	
		Абс.	%	Абс.	%
Спонтанність	Високий	1	5%	0	0%
	Середній	7	30%	8	41%
	Низький	15	65%	9	59%
Всього		23	100%	17	100%
Самоповага	Високий	1	5%	0	0%
	Середній	9	39%	9	53%
	Низький	13	56%	8	47%
Всього		23	100%	17	100%
Самоприйняття	Високий	1	5%	0	0%
	Середній	9	40%	9	53%
	Низький	13	55%	8	47%
Всього		23	100%	17	100%

Кількісні результати за методикою «Опитувальник особистісної орієнтації» Е. Шострома (в адаптації А.А. Рукавішнікова) за шкалами «спонтанність», «самоповага», «самоприйняття» наведено в таблиці 3.

За шкалою «спонтанність» високий рівень мають 5% (1 респондент) I курсу та 0% респондентів V курсу, що свідчить про практично не характерну для досліджуваних здібність виражати свої почуття спонтанно. Середній рівень мають 30% (7 осіб) I курсу та 41% (8 осіб) V курсу, що вказує на недостатність вираження своїх почуттів респондентами цього віку. Низький рівень виявився в 65% (15 осіб) I курсу та 59% (9 осіб) V курсу, що говорить про домінування тенденцій до боязкості й небажання проявляти свої емоції в поведінці.

За шкалою «самоповага» високий рівень виявився в 5% (1 особа) I курсу та 0% досліджуваних V курсу, що вказує на майже відсутню в цілому за вибіркою студентів юнацького віку ознаку здатності любити себе як сильну особистість. Середній рівень притаманний 39% (9 особам) I курсу та 53% (9 особам) V курсу, що говорить про наявну посередню здібність до ствердження себе завдяки власній значимості. Тривожним є виявлена тенденція до домінування низького рівня за шкалою «самоповага» в досліджуваних, виявлена в 56% (13 осіб) I курсу та 47% (8 осіб) V курсу, що свідчить про те, що більша половина досліджених першокурсників і менша половина п'ятикурсників мають низьку самооцінку та самоповагу.

За шкалою «самоприйняття» високий рівень мають 5% (1 особа) I курсу та 0% студентів V курсу, що свідчить про майже нехарактерне узгоджене прийняття себе та своїх слабкостей для юнаків і дівчат. Середній неузгоджений рівень прийняття себе мають 40% (9 осіб) I курсу та 53% (9 осіб) V курсу, що вказує на те, що переважна більшість респондентів не всі свої слабкості можуть прийняти. Низький рівень мають 55% (13 осіб) I курсу та 47% (8 осіб) V курсу, що говорить про нездатність прийняти свої слабкості.

Математично-статистична обробка даних за «Опитувальником особистісної орієнтації» Е. Шострома (в адаптації А.А. Рукавішнікова) з метою визначення характеру взаємозв'язку між рівнем схильності до маніпулятивної поведінки та характеристиками спонтанності, самоповаги й самоприйняття в студентів I та V курсів проводилася з використанням програми SPSS Statistics 17.0. Результати статистичної обробки за вказаними параметрами наведено в таблиці 4. Підрахунок статистичної

значущості у вибірках визначався за коефіцієнтом кореляції Пірсона.

Проаналізуємо характер виявленого взаємозв'язку між рівнем схильності до маніпулятивної поведінки та рівнями спонтанності, самоповаги й самоприйняття в студентів I та V курсів. За даними, наведеними в таблиці 4, між рівнем схильності до маніпулятивної поведінки студентів I і V курсу та спонтанністю спостерігається статистично достовірний обернено пропорційний зв'язок. Така тенденція вказує на те, що зі збільшенням рівня схильності до маніпуляцій у поведінці зменшується рівень спонтанності особистості студентів юнацького віку.

Таблиця 4

Показники кореляційної матриці за особистісними характеристиками та схильністю до маніпулятивної поведінки в юнацькому віці

Показники	Схильність до маніпулятивної поведінки	
	Вибірка 17–18 років (I курс) n=23	Вибірка 21–22 роки (V курс) n=17
Особистісні характеристики		
Спонтанність	0,467*	0,691**
Самоповага	0,609**	0,760**
Самоприйняття	0,467*	0,795**

Примітки: *1. $p = 0,05$; 2. ** $p = 0,01$

Результати дослідження, наведені в таблиці 4, вказують також на те, що між показниками схильності до маніпулятивної поведінки та самоповагою студентів I і V курсів спостерігається обернено пропорційний зв'язок ($p = 0,01$). Отримані результати дозволяють стверджувати, що чим вище рівень схильності до маніпулятивної поведінки, тим нижче рівень самоповаги в студентів I і V курсів.

Згідно з отриманими даними, наведеними в таблиці 4, між рівнем схильності до маніпулятивної поведінки та самоприйняттям студентів I і V курсів також спостерігається обернено пропорційний зв'язок. Отримані результати дозволяють стверджувати, що високий і середній рівень схильності до маніпулятивної поведінки негативно впливають на самоприйняття особистості студентів I і V курсів: зі збільшенням схильності до використання маніпуляцій у поведінці зменшується рівень самоприйняття.

Висновки. Маніпулятивна поведінка – це особлива поведінка людини, яка виникає за необхідності досягти бажаного, застосовуючи при цьому прийоми маніпулювання.

Схильність людини до маніпулятивної поведінки розглядається дослідниками як особистісна риса та як набір поведінкових стратегій. Особистості з високим рівнем схильності характеризуються як егоїстичні, домінуючі, амбіційні або, навпаки, пасивні, конформісти, «жертви обставин». Вони наділені цілеспрямованістю, націлені насамперед на досягнення мети, а не на взаємодію з партнерами. Вони чітко помічають слабкі місця інших людей та успішно користуються цим. Особистості з низьким рівнем схильності до маніпуляцій у поведінці характеризуються як чесні й надійні. Вони будують свою поведінку за ідеальним зразком взаємодії з іншими, де відносини побудовані за суб'єкт-суб'єктивним принципом.

Аналіз теоретичних підходів зарубіжних і вітчизняних авторів та проведене експериментальне дослідження підтвердило, що в юнацькому віці схильність до маніпулятивної поведінки є домінуючою.

Проведене експериментальне дослідження підтвердило наявність достовірного статистичного обернено пропорційного зв'язку схильності особистості юнацького віку до маніпулятивної поведінки з вираженням у неї спонтанності, самоповаги, самоприйняття: чим вищий рівень схильності до маніпулятивної поведінки, тим нижчий рівень спонтанності, самоповаги та самоприйняття в студентів I і V курсів.

На нашу думку, більша вираженість схильності до маніпулятивної поведінки респондентів I курсу порівняно зі студентами V курсу пов'язана з переживанням вікової й психологічної криз та зміною соціальної ситуації розвитку студентів-першокурсників.

Перспективами наукових пошуків окресленої проблематики виступає подальша перевірка отриманих результатів, вивчення їх гендерного аспекту, а також розробка шляхів оптимізації зазначеного явища ефективними засобами психологічної корекції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология : [учеб. пособие для студ. вузов] / Г.С. Абрамова. – М. : Академия, 1999. – 672 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди: психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 480 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М. : ЧеРо; изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
4. Зарайский Д.А. Управление чужим поведением / Д.А. Зарайский. – Изд. центр «Феникс», 1997. – 232 с.
5. Знаков В.В. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 2002. – № 6. – С. 68.
6. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 450 с.
7. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 281 с.
8. Обозов Н.Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Н.Н. Обозов. – СПб. : СаиВеда, 2000. – 136 с.
9. Перлз Ф. Внутри и вне помойного ведра / Ф. Перлз ; пер. с англ. – СПб. : Сова ; М. ; ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
10. Рукавишников А.А. Опросник личностной ориентации (ЛиО): руководство / А.А. Рукавишников. – 2-е изд. – Ярославль : НПЦ «Психодиагностика», 1996. – 27 с.
11. Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояния влиянию / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2002. – 256 с.
12. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М., 2002. – 453 с.
13. Франке Г. Манипулируемый человек / Г. Франке. – М. : Прогресс, 1976. – 298 с.
14. Шихи Г. Возрастные кризисы ступени личностного роста / Г. Шихи. – СПб. : Ювента, 1999. – 425 с.
15. Шостром Э. Анти-Карнеги, или человек-манипулятор / Э. Шостром. – Минск : Полифакт, 1992. – 128 с.
16. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации / Э. Шостром. – М. : PSYLIB, 2003. – 329 с.
17. Эллис А. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии / А. Эллис, У. Драйден. – СПб. : Речь, 2002. – 352 с.
18. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон. – М. : Флинт, 2006. – 342 с.